

**TA’LIM JARAYONIDA “KONSEPT”, “SO‘Z”, “MA’NO” VA
“TUSHUNCHA” LARNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI**

Maxmudova Gulchexra Dilshadbekovna

o‘qituvchi, Andijon Davlat Tibbiyot Instituti, O‘zbekiston

makhmudovaqulchekhra1975@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada konseptni ifodalovchi birliklar lisoniy manzarada qanday aks etishi va ularning til va madaniyat o‘rtasidagi aloqasi tahlil qilinadi. Konseptni ifodalovchi birliklar tilning leksik va grammatik tuzilishida, shuningdek, madaniyat va fikrlash tizimlarida muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek, rus va ingliz tillaridan misollar keltirilgan bo‘lib, konseptni ifodalovchi birliklarning ijtimoiy va madaniy kontekstda qanday o‘zgarishi ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari konseptni ifodalovchi birliklarni o‘rganish orqali til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘lanishni chuqurroq tushunishga imkon berishini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: konseptni ifodalovchi birliklar, lisoniy manzara, tilshunoslik, madaniyat, leksika, grammatik tuzilish, metafora, idiomalar.

Hozirgi zamon tilshunosligida konsept tabiatini o‘rganishga katta ahamiyat berilmoqda. Biroq, konseptning mohiyati ochilishi yuzasidan ayrim savollar ochiqlicha qolmoqda. Mazkur terminni tahlil qilishda turlicha yondashuvlar mavjud. Konseptual va madaniy yo‘nalish rus lingvistik tadqiqotlarida muhim o‘rin egallay boshladi va tartibli xarakterga ega. Ushbu soha doirasida V.P.Neroznak, D.S. Lixachev, Y.S. Stepanov, A. Vejbitskaya, A.P. Babushkin, N.D. Arutyunova, S.X. Lyapin, V.I. Karasiklarning tadqiqotlarini keltirish mumkin.

Tilshunoslikda “konsept” atamasi ayni paytda eski va yangi tushunchadir. Yaqin-yaqingacha u “tushuncha” atamasiga teng deb qabul qilingan. So‘nggi yillarda bu atamalarning noaniq ikkilamchi fonida sezilarli darajada o‘zgarish kuzatildi. Asta-sekin “konsept” atamasi alohida mazmun kasb etdi. A. Vejbitskaya “konsept”ning dunyodagi obyektini “ideal” deb ta’riflaydi, bu nomga ega va insonning “haqiqat” dunyosi haqida madaniy jihatdan aniqlangan tushunchalarini aks ettiradi. A.Vejbitskayaning fikriga ko‘ra, haqiqat bizga to‘g‘ridan to‘g‘ri emas, balki til orqali fikrlash uchun berilgan. Turli olimlar tomonidan “konsept” tushunchasini talqin qilishda ayrim tafovutlar mavjud.

Lingvistik adabiyotlarda mantiqiy kategoriya sifatida unga nisbatan nuqtai nazarlar mavjud bo‘lib, ular milliy mentalitetning asosiy birligi sifatida, amaliy/kundalik ko‘p o‘lchovli ta’lim mazmunidagi falsafiy termin sifatida o‘rganilgan.

E.S.Kubryakova “konsept” atamasini ma’no muammosini hal qiladigan jihati bilan bog‘laydi, so‘zning voqeligi, nutqni fikrlash faoliyatini tasniflash jarayonlaridagi rolidir, shuning uchun tilning semantikasini tasvirlashda bilim pozitsiyalaridan foydalanishi qonuniy hisoblanadi. Kognitiv atamalarning qisqacha lug‘atida konseptning tabiatidagi ta’rifi taklif etiladi: “Konsept - ongimizning aqliy resurslari birliklarini va insonning bilim va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasini tushuntirishga xizmat qiluvchi atamadir” .

Y.S.Kubryakovaning fikricha konseptlar – maxsus aqliy shakllanishlar tufayli insonda dunyoning konseptual tasviri, ya’ni dunyo haqidagi g‘oyalar tizimi, shu jumladan, og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan (verbal va nonverbal) tarkibiy qismlarda shakllanadi. “Konseptlar dunyo haqidagi bilimlarni saqlashga imkon beradi va jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan ma’lum toifalar va sinflar bo‘yicha ma’lumotlarni saqlash orqali obyektiv tajribani qayta ishlashga hissa qo‘shadigan konseptual tizimning tarkibiy elementlariga aylanadi”.

A.P.Babushkin konseptlarni biroz boshqacha talqin qilishni taklif qiladi. U kontsetsiyaning kognitiv semantika hamda lingvistik yo‘nalish doirasida ko‘rib chiqadi. A.P.Babushkinning yondashuvi lingvistik xususiyatga ega bo‘lib, uning talqinida tushunchalar berilgan til semalarining mazmuniga mos keladi. Aynan so‘zlarning ma’nolarida voqelikni idrok etish natijasi mavjud va shuning uchun tarkibiy tahlil protsedurasidan foydalanib, ma’lum bir so‘zning konseptual parametrlarini o‘rganish mumkin, ya’ni so‘z ma’nosida uning mantiqiy va obyektiv mazmunini, voqelikdagi vaziyatni aks ettiruvchi tasvirni aniqlash mumkin.

Kognitiv tilshunoslikka o‘zining munosabatini bildirar ekan, rus tadqiqotchisi L.V.Pravikova shunday deb yozadi: “Agar kognitiv tilshunoslikka, uning paydo bo‘lishi (tafakkur, in’ikos faoliyati va kognitsiyaning o‘rganilishi, tadqiq qilinishi)ga nima turtki bo‘lgani emas, balki til sathlari tizimida uning tadqiqot predmetining o‘rni nuqtai nazaridan olib qaralsa, tilshunoslikning bu yo‘nalishi tilning mazmuniy parametrlarini tadqiq qilish bilan shug‘ullanadi. Bu esa kognitiv semantika, mantiqiy semantika, freym semantikasi kabi yo‘nalishlar bo‘lib, ular o‘z navbatida kategoriyalar va kategoriyalashtirish, konseptlar va

konseptuallashtirish, metaforalar va metaforalashtirish, referentsiya va idrokiy tildagi nutq faoliyatining informatsion aspektlarini o‘rganish, mushohada qilish demakdir”.

Olima bu haqidagi o‘z fikriga yanada aniqlik kiritib, rus kognitiv tilshunosligini chet eldagi boshqa turdosh yo‘nalishlardan qtabiatidagicha farqlaydi: “Rus tilshunosligida kognitiv tilshunoslik o‘zining aniq rivojlanish yo‘nalishiga ega. Agar chet el tilshunosligida kognitiv yo‘nalish turlicha odatiy semantikalarini o‘rganish bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan bo‘lsa, rus tilshunosligida kognitiv g‘oyalar, bizning fikrimizga ko‘ra, nominatsiya (atash, nomlash) sohasidagi izlanishlar bilan bog‘liq holda o‘rtaga tashlangan edi. Bu nazariyada tildagi shakl va mazmun o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik semasiologik va onomasiologik sathlarda olib talqin qilingan edi”.

Til egalarining individual va jamoaviy ongida tushunchaning o‘rnini bosuvchi kognitiv, psixologik konsept biz uchun juda qiziq tabiat ulashadi. Konsept lug‘atda mustahkamlangan leksik ma‘nodan ancha kengroqdir. D.S.Lixachev, S.A.Askoldovada iqtibos keltirar ekan, shunday yozadi: “Konsept fikrlash jarayonida bizni bir xil turdagi obyektlarning noaniq to‘plamini almashtiradigan aqliy shakllanishdir”. Uning fikricha, konsept bevosita so‘z ma‘nosidan kelib chiqmaydi, balki so‘zning lug‘aviy ma‘nosini insonning shaxsiy va milliy tajribasi bilan to‘qnashuvi natijasidir. Insonning madaniy tajribasi qanchalik keng va boy bo‘lsa, konseptning salohiyati shunchalik keng va boy bo‘ladi.

Konseptning ta’rifiga boshqacha yondashuv N.D.Arutyunovaga tegishli bo‘lib, u ushbu konseptni milliy an‘analari, folklor, din, mafkura, hayotiy tajriba, san‘at turlari, his-tuyg‘ular, ichki tuyg‘ular hamda sezgilar sistemasiday bir qator omillarning o‘zaro bir-biriga ta’sir qilishi oqibatidagi amaliy (kundalik) falsafiy tushuncha sifatida talqin qiladi. Konseptlar “inson va dunyo o‘rtasida vositachilik qiluvchi o‘ziga xos madaniy qatlam” ni tashkil qiladi. Mantiqshunos va tilshunos uchun “ma’no”, “mazmun”, “belgilash” va boshqalar kabi atamalarni qo‘llash bo‘yicha kelishib olish qiyin: mantiqchi “ma’no” atamasi ostida (ramz, so‘z) tildan tashqari obyektga (denotatsiya, referent) munosabatni tushunadi, tilshunos bu atama bilan lingvistik iboralarning (konsept, signifikat) konseptual mazmunini bog‘laydi”.

“Konsept” tushunchasi talqinlarini ko‘rib chiqish ushbu atama ta’rifida tilshunoslikdagi mavjud kelishmovchiliklarni tasdiqlaydi. Tor ma’noda

“konsept” soʻz maʼnosining konseptual komponenti bilan tenglashtiriladi, u turli tadqiqotchilar turlicha atashadi: denotat, designat, signifikat, leksik tushuncha, referent; keng maʼnoda – “konsept” atamasi tilshunoslikda kognitiv yondashuv bilan bogʻliq holda qoʻllanadi. Ushbu tushunchada konsept “operativ ongning koʻp substrat birligi” yoki bizning aqliy yoki psixologik resurslar birliklarini, ong va insonning bilim, tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasi, tushuncha operativ tarkib xotira birligi, aqliy leksika, konseptual tizim, inson psixikasida aks ettirilgan dunyoning butun manzarasini tushuntirishga xizmat qiluvchi atama sifatida talqin etiladi. Bir qator olimlar V.I.Karasik, S.X.Lyapin konseptni “inson mavjudligining turli sohalariga...” aylantiriladigan “boshlangʻich madaniy taʼlim...” deb hisoblaydilar. Biroq, tadqiqotimiz doirasida biz Y.S.Stepanovning fikriga amal qilamiz va konseptni “madaniyat yigʻindisi” deb hisoblaymiz, shu yigʻindi orqali millat madaniy rivojlanishining maʼlum bir natijasini tushunamiz. “Konsept”, “tushuncha”, “maʼno” atamalarining oʻzaro bogʻliqligini batafsil koʻrib chiqamiz.

Yuqorida jahon va oʻzbek tilshunos olimlari tomonidan konsept iborasiga berilgan taʼriflar hamda konseptologiya sohasidagi ilmiy izlanishlar natijasida kelib chiqadigan fikr-mulohazalar haqida soʻz yuritildi. Aslida "konsept" termini lotincha "conceptus" soʻzidan olingan boʻlib, "tushuncha" degan maʼnoni anglatadi. Ushbu atama oʻzbek tilidagi "tushuncha" va "maʼno" soʻzlari bilan sinonim hisoblangan boʻlsa-da, ular semantik jihatdan bir xil emas, ammo birbirini toʻldirib, oʻzaro maʼlum darajadagi bogʻlanishni hosil qiladi. Shuni ham taʼkidlash lozimki, konsept atamasining oʻzi chuqur mazmun va keng koʻlamli ilmiy tadqiqotlar natijasida oʻz ahamiyatini yanada boyitib boradi. Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan konsept – nafaqat tilshunoslikning chegaralarini kengaytiruvchi, balki uni semiotika, folklor, adabiyotshunoslik, sotsiologiya, tarix, psixologiya kabi turdosh fanlar bilan integratsiya qiluvchi markaziy tushuncha hisoblanadi. Shu bilan birga, konsept orqali inson tafakkurining goʻyoki koʻzgusi boʻlib, u milliy va universal madaniyatning lingvistik strukturasi hamda hayotiy qadriyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun konsept atamasini lingvistikada ilmiy termin sifatida qoʻllash maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Maʼlum boʻlishicha, konsept faqat oddiy aniqlama yoki tilning semantik elementi emas, balki u koʻp qirralarni oʻz ichiga oladi va bu qirralar orqali inson fikrlash jarayonlarini, dunyoqarashini va madaniyatni chuqurroq oʻrganish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языка. –М., 1999. – 293 с.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов.– М.: Просвещение, 1996. – С. 90.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. –Воронеж: Изд-во ВГУ, 1996. – С. 30-31.
4. Аскольдов, С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов // Русская словесность: Антология / Под ред. проф. В.П.Нерознака. М.: Academia, 1997. – С. 270.
5. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – С. 5-40.